

تاریخ دریافت : ۹۳/۱۱/۱۳

تاریخ پذیرش : ۹۴/۰۳/۱۱

ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری

لیدا بلیلان اصل*

چکیده

شهر تبریز تا اواسط حکومت شاه تهماسب صفوی ۹۶۲ ه.ق/۱۵۵۵ م. به عنوان پایتخت و بعد از آن تا اواخر حکومت سلسله صفوی ۱۱۹۳ ه.ق/۱۷۷۹ م. به عنوان دومین شهر مهم کشور ایران از جنبه‌های مختلف مذهبی، سیاسی، اقتصادی و به تبع آنها معماری از اهمیت ویژه و منحصر به فردی برخوردار بوده است. به گونه‌ای که در دوره قاجار نیز با حفظ لقب دارالسلطنه، ولیعهدنشین و همچنان دومین شهر مهم ایران محسوب می‌شده است. متأسفانه سوانح طبیعی از جمله زلزله هولناک سال ۱۱۹۳ ه.ق و سوانح مصنوعی اعم از جنگ‌های پی‌درپی با کشور قدرتمند عثمانی، باعث زیر و رو شدن ساختار فضایی این شهر شده و امروزه بعد از گذشت سه قرن تحقیق را با سؤالات زیادی در رابطه با ساختار فضایی تبریز دوره صفوی مواجه کرده است. چراکه تنها مستندات باقیمانده شامل معهود بناهای به جامانده از این دوره به همراه سفرنامه‌ها و در برخی موارد ترسیماتی می‌شوند که از سوی برخی از جهانگردان با مقاصد مختلف ثبت شده‌اند. بنا بر ادعای این مقاله در طول دوره صفوی تغییرات ساختاری مهمی در نظام فضایی شهر تبریز اتفاق افتاده است. از این رو هدف مقاله حاضر تحلیل ساختار فضایی تبریز دوره صفوی از طریق مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و همین اسناد تصویری است تا در نهایت بتوان تصویر نسبتاً دقیقی از ساختار فضایی صفوی این شهر ارائه کرد. جهت نیل به هدف در جمع‌آوری داده‌ها از روش تاریخی - اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع و در تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیلی - تطبیقی استفاده شده است. از جمله نتایج تحقیق در طول این دوره می‌توان به جابه‌جایی مرکز حکومتی شهر از شمال رودخانه به جنوب آن و مجاورت با ضلع شرقی بازار، همچنین از رونق افتادن میدان مشهور صاحب‌آباد در اواخر صفوی و اهمیت سایر میدانی از جمله میدان عتیق شهر و نیز تغییر ابعاد فیزیکی اشاره کرد.

واژگان کلیدی

ساختار فضایی، شهر تبریز، دوره صفوی، سفرنامه‌ها، اسناد تصویری.

*. دکتری معماری. استادیار دانشکده هنر و معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی. lidabalilan@hotmail.com

مقدمه

برخی ساخت شهر را به معنای طراحی کالبدی و استخوان‌بندی شهر و نیز الگوی کاربری اراضی دانسته و معتقدند در مطالعه آن، سیاست‌های رشد و توسعه شهری، حمل و نقل درون‌شهری، مسئله مسکن و الگوی ریخت‌شناسی شهر مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. همچنین عملکردهای مختلف شهری شامل عملکرد مذهبی، اداری، تجاری و حمل و نقل در بررسی ساخت شهر مدنظر است (بزرگر، ۱۳۸۲: ۵۲). برخی دیگر از محققین ضمن نزدیک شدن به دیدگاه سیستمی بر این اعتقادند که طرح مباحثی چون نظریه‌های ساختی یا سیستمی به درک پیچیدگی ماهیت شهرها کمک بیشتری می‌کند. براساس این دیدگاه‌ها، شهر به مثابه سیستمی عمل می‌کند که متشکل از مجموعه بی‌شمار از زیرسیستم‌ها که در یکدیگر تأثیر متفاوت می‌گذارند و در کل، مجموعه‌ای پیچیده را پدید می‌آورند. (پاکدامن، ۱۳۸۷: ۳۵) بدین ترتیب منظور از ساخت کالبدی شهر، عناصر شاخص تشکیل دهنده شهر و عملکرد و محل قرارگیری آنهاست.

سازمان فضایی، اصطلاحی است که در معانی مختلف به کار رفته و علی‌رغم وجود شباهت‌هایی در تعریف آن، تا کنون مفهوم واحدی در ادبیات شهری ایران پیدا نکرده است. برخی نحوه توزیع و قرارگیری مکانی عناصر در یک فضا را سازمان فضایی می‌گویند (سعیدنیا، ۱۳۸۴) و برخی دیگر آن را نظم میان نقش عناصری دانسته‌اند که شهر را به عنوان یک سیستم معرفی می‌کند (منصوری، ۱۳۷۶). نظم شهر امری استنباطی و ذهنی است که حاکی از نوع ارتباط میان عناصر آن بوده و به اجزای شهر اطلاق نمی‌شود (همان). بدین ترتیب به هنگام سخن از نظام یک شهر یا سازمان فضایی آن، منظور نحوه ارتباط عناصر سازنده آن شهر با یکدیگر است. با این تعاریف می‌توان نتیجه گرفت که انطباق سازمان فضایی بر محیط فیزیکی ساختار فضایی خوانده می‌شود. به عبارت دیگر ساختار فضایی تجلی روابط درونی و برونی واحدهای یک مجموعه فضایی و جایگاه اجزاء آن بر بستر محیط فیزیکی همان مجموعه است (سعیدنیا، ۱۳۸۴). ساختار فضایی شهر تبریز به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای تاریخی ایران به دلیل قرارگیری در مرزهای جغرافیایی-سیاسی و نیز زلزله‌های بی‌شماری که همواره گریبانگیر آن بوده، همچنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. براساس تحقیقات یحیی ذکاء از میان زلزله‌های متعدد روی داده در شهر تبریز، چهار زلزله در سال‌های ۱۱۹۳ق/۱۷۸۰م، ۱۲۴۴ق/۱۸۵۸م، ۱۰۴۲ق/۱۰۴۲م، ۵۶۷۱ق/۱۲۷۲م و ۱۱۹۳ق/۱۷۸۰م، بیش از سایر زلزله‌ها بر اندام این شهر خسارت وارد کرده است (یحیی ذکاء، ۱۳۵۹: ۱۴۹). همچنین بنا بر ادعای مورخین زلزله سال ۱۱۹۳ق.

وحشتناک‌تر از بقیه زلزله‌ها بوده به گونه‌ای که حتی از ارتفاع دیوارها یک وجب باقی نمانده بود.^۱ این گفته شاید به اغراق نشان‌دهنده آسیب فراوانی است که در طول زمان مخصوصاً در اوایل دوره قاجار به عناصر معماری و شهری تبریز وارد شده، به گونه‌ای که معمار و شهرساز معاصر هیچ‌گونه اطلاعات دقیقی در رابطه با تعداد، تنوع، چگونگی پراکندگی و نحوه ارتباط فضایی عناصر ساختاری شهر تبریز در دوره‌های پیش از قاجار نداشته و این موضوع احیاء و بازسازی بخش‌های مهمی از این شهر را به جهت نبود سند تاریخی معتبر و دقیق با مشکلات فراوانی روبرو کرده است. از اینرو مقاله حاضر در پی دستیابی به مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار فضایی تبریز دوره صفوی از طریق پاسخگویی به این سؤال مهم است که: چه عناصر معماری و شهری در تبریز دوره صفوی وجود داشته و این عناصر چگونه در مجاورت یکدیگر قرار گرفته بوده‌اند؟

پیشینه تحقیق

متأسفانه تا کنون مطالعات دقیقی در راستای پاسخگویی به سؤال اصلی تحقیق صورت نپذیرفته است. اندک مطالعات انجام شده در رابطه با تبریز صفوی را می‌توان به ۳ دسته تقسیم کرد:

دسته اول شامل کتاب‌های ارزشمندی از قبیل آثار باستانی آذربایجان (کارنگ، ۱۳۵۱)، تبریز خشتی استوار در معماری ایران (سلطان‌زاده، ۱۳۷۶)، بافت تاریخی شهر تبریز (عمرانی و سنگری، ۱۳۸۵) و کتاب‌های مشابه در این زمینه که مطالب آنها اختصاص به معرفی تاریخچه و آرایه برخی اطلاعات در رابطه با معماری ابنیه داشته و رویکرد نویسندگان با کار تحلیلی مقاله حاضر متفاوت بوده است. دسته دوم مطالعاتی است که به صورت موردی اقدام به بررسی و بازسازی کرده‌اند. از جمله مقاله «تبیین سیر تکامل الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی ایران» (دیزانی، ۱۳۹۳: ۸۶-۷۷)، مقاله «بازخوانی میدان صاحب‌آباد از وی تصاویر شاردن و مطراقچی براساس متون تاریخی» (حناچی و سر درود، ۱۳۸۵: ۴۴-۳۵) و مقاله «گمانه‌زنی در میدان صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه» (عمرانی و امینیان، ۱۳۸۶: ۱۱۸-۹۱) که به ترتیب اقدام به شناسایی و مکان‌یابی تقریبی میدان صاحب‌آباد، عناصر ساختاری و مهم این میدان از جمله مسجد حسن پادشاه و در نهایت باغ صاحب‌آباد و کاخ هشت بهشت در دوره صفوی کرده‌اند. در دسته سوم به اندک مطالعات تحلیلی از ساختار فضایی می‌توان اشاره کرد. از جمله مقاله «تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا صفهان صفوی» (فروتن، ۱۳۸۸: ۱۰۶-۹۵) که نگارنده تحلیل دقیق و جزئی نسبت به ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی نداشته و فقط به صورت کلی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تأثیرگذار بر معماری

شهر تبریز دوره صفوی همان ساختاری را دارد که بعدها در دوره قاجار داشته است. بنابراین پاسخ به سؤال اصلی تحقیق فقط از طریق بازسازی و ترسیم^۲ شهر تبریز در دوره صفوی میسر است، از آنجایی که منابع دست اول زیادی از قبیل ابنیه‌ها و فضاهای شهری از این دوره باقی نمانده، در پاسخگویی به این سؤال مهم استناد تنها بر نوشته‌ها و ترسیماتی خواهد بود که از سوی سیاحان و جهانگردان صورت پذیرفته است (جدول ۱).

تبریز دوره صفوی را بیان کرده است. در آخر باید به مطالعات مربوط به دوره صفوی از کتاب «تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار» (پاکزاد، ۱۳۹۰ : ۴۶۳ و ۴۰۵) اشاره کرد که در آن تحلیل‌هایی در رابطه با ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی انجام گرفته و به دلیل عدم تسلط کافی بر منابع تاریخی دارای مشکلات اساسی در رابطه با مکان‌یابی و گسترش فضاهای اصلی شهر از جمله بازار، میدان اصلی و قصر حکومتی است. در مطالعات کتاب مذکور

جدول ۱. سیاحانی که در زمان پادشاهان صفوی به تبریز سفر کرده‌اند به همراه جنگ‌ها و زلزله‌های تأثیرگذار بر پیکره شهر. مأخذ : نگارنده.

دوره	پادشاه	مرکز حکومت	مؤلف اثر (تولد - وفات)	دوره	پادشاه	مرکز حکومت	مؤلف اثر (تولد - وفات)	
اول صفوی	شاه اسماعیل اول ۹۰۷-۹۳۰ ق.	تبریز جنگ چالدران (۹۲۰ ق.)	سیاح : جوان ماریا آنجوللو فرانسیسکو رومانو (بازرگان گمنام) نویسنده : نامعلوم عالم‌آرای صفوی	۱۰۶۰ هـ.ق	شاه عباس دوم ۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق.	اصفهان	سیاح : تاورنیه (۱۰۱۴-۱۱۰۰ ق.)	
	شاه تهماسب اول ۹۳۰-۹۸۴ ق.	تبریز تا سال ۹۶۲ ق. قزوین از سال ۹۶۲ ق.	مطراقچی		شاه سلیمان ۱۱۰۵-۱۱۰۷ ق.	اصفهان	سیاح : شاردن (۱۰۵۳-۱۱۲۵ ق.)	
			مورخ : حسن بیگ روملو (۹۳۷-۹۸۵ ق.)		سلطان حسین ۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق.	اصفهان	سیاح : جملی کاری (۱۰۶۳-۱۱۳۷ ق.)	
	شاه اسماعیل دوم ۹۸۴-۹۸۵ ق.	قزوین	سیاح : حافظ حسین کربلایی		زلزله سال ۱۱۳۳ هـ.ق (۱۷۲۱ م.) خرابی‌های بسیاری را موجب شد.	اصفهان	-	-
			سیاح : وینچنتو دالساندری		شاه تهماسب دوم ۱۱۳۵-۱۱۴۵ ق.			
			-		شاه عباس سوم ۱۱۴۵-۱۱۴۸ ق.			
	اواسط صفوی	شاه محمد ۹۸۵-۹۹۶ ق.	قزوین		-	شاه اسماعیل سوم ۱۱۷۹-۱۱۹۳ ق.	اصفهان	-
شاه عباس اول ۹۹۶-۱۰۳۸ ق.		اصفهان	مورخ : ملاحشری تبریزی مورخ : اسکندر بیگ منشی	اصفهان	-	-		
شاه صفی ۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق.		اصفهان اشغال تبریز توسط عثمانیان در سال ۹۹۸ ق. تا ۱۰۱۲ ق.	سیاح : کاتب چلبی (۱۰۱۸-) (۱۰۶۷ ق.) سیاح : اولیا چلبی (۱۰۲۰-) (۱۰۹۳ ق.)	اصفهان	-	-		
زلزله سال ۱۰۵۰ هـ.ق چهارمین زمین‌لرزه بزرگ تبریز.								

مجاور میدان صاحب‌آباد معروف به کاخ حسن بیگی یا هشت بهشت نیز مکان مناسبی برای حکومت شاه اسماعیل بوده است. به طوری که رومانو در سفرنامه‌اش توضیحات مفصلی در رابطه با عمارت سردر، باغ‌های مجموعه، کوشک هشت بهشت، حرمسرا و آبگیر آن داده است (ونیزیان، ۱۳۴۹: ۳۹۱). این بازرگان همچنین به توصیف کاخ دیگری در شمال شرق شهر می‌پردازد. «تبریز دارای دژی زیباست که در مشرق شهر و در دامنه تپه‌ای قرار دارد، اما غیر مسکون است و جز کاخی باشکوه اطاقی ندارد و قسمتی از این کاخ را درون تپه ساخته‌اند...» (همان: ۳۸۳). به احتمال زیاد و با استناد بر مطالب روضات الجنان و روضه اطهار این باغ همان عمارت یا باغ بیگم بوده است (کربلایی، ۱۳۴۴: ۲۰۱)؛ (حشری تبریزی، ۱۳۷۱: ۱۱۵) مطراقچی نیز هر دو کاخ مذکور را در مینیاتور خود ترسیم کرده است (تصویر ۱).

نصوح افندی معروف به مطراقچی^۶ نقاش معروف لشکر سلطان سلیمان عثمانی، جزئیات ساختار فضایی شهر تبریز در اوایل حکومت شاه‌تیماسب را به سال ۹۴۰ ه.ق/۱۵۳۳ م. به زبان مینیاتور و با اقتباس از مکاتب تبریز، هرات و ونیز در قالب مکتب استانبول^۷ ترسیم کرده است (Rogers, 1992: 237) نصوح اغلب منزل‌های مسیر حرکت اردوی عثمانی را به تصویر کشیده و در کتاب «بیان منازل سفر عراقین سلیمان خان» که برای شخص شاه آماده کرده بود، ثبت کرده است (Yourdain, 1963: 13).

مطالعه دیدگاه‌های صاحب‌نظرانی همچون پروفیسور یوردایدین^۸، آلبرت گابریل^۹، والتر دنی^{۱۰}، فرانز تاشنر^{۱۱} و نورمان جی. جانستون^{۱۲} پروفیسور شهرسازی در رابطه با مینیاتورهای کتاب بیان منازل نصوح، حاکی از آن است که

تصویر ۱. مینیاتور تبریز تهیه شده توسط نصوح در سال ۱۵۳۶ م. محل نگهداری کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول. مأخذ: نگارنده با اقتباس از: Yurdaydin, 1976: 125.

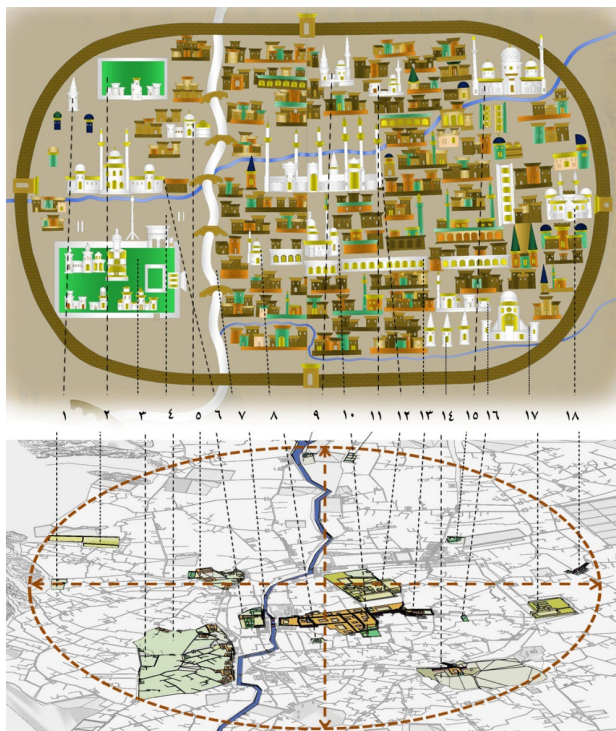
تحلیلی، تغییرات ساختار فضایی شهر تبریز به سه بخش اوایل، اواسط و اواخر صفوی دسته‌بندی می‌شود.

بدین صورت که: ابتدا در تبریز اوایل صفوی مطالب ذکر شده از سوی سیاحان با استناد بر مینیاتور مطراقچی به سال ۹۴۰ ه.ق بررسی شده و براساس نقشه تبریز در دوره قاجار به سال ۱۲۹۷ ه.ق، تبریز اوایل صفوی بازسازی می‌شود. سپس مطالب ذکر شده از سوی دو سیاح معروف ترک^{۱۳}، کاتب چلبی و اولیاء چلبی تغییراتی بر نقشه اولیه اعمال کرده و سرانجام در اواخر صفوی مطالب سیاحان با استناد بر نقاشی شاردن و نقشه‌های دو دوره قبل منجر به بازسازی تبریز در اواخر صفوی می‌شود. در انتهای مقاله با مقایسه تطبیقی تحلیل‌های انجام شده، تصویر دقیقی از ساختار فضایی تبریز در دوره صفوی ارایه می‌شود.

ساختار فضایی شهر تبریز در اوایل دوره صفوی

بنا به گفته بازرگان گمنام ونیزی به نام فرانسیسکو رومانو^{۱۴} محیط شهر بزرگ تبریز در زمان شاه اسماعیل صفوی «نزدیک به ۲۴ مایل است و مانند ونیز بارو ندارد» (ونیزیان، ۱۳۴۹: ۳۸۱). براساس مطالعاتی که در ادامه آورده خواهد شد، حدود مسکونی شهر تبریز در اوایل صفوی محدود به همان باروی غازی می‌شده است، لیکن این حد از گستردگی نشان از رونق اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تبریز اوایل صفوی داشته، چراکه تبریز در اوایل صفوی همچنان میراث‌دار ساخت و سازهای آق‌قویونلویی است. پادشاهان قدرتمند این سلسله ساختار فضایی گذشته این شهر را تا حد زیادی تغییر داده و مرکز حکومتی شهر را جا به جا کردند. هرچند بنا به نوشته‌های حافظ حسین کربلایی این جهان‌شاه پادشاه قراقویونلو بود که دولتخانه را از مرکز شهر به شمال رودخانه مهران رود «به باغ موسوم به صاحب‌آباد منسوب به خواجه شمس‌الدین محمد جوینی صاحب دیوان» آورده بود (کربلایی، ۱۳۴۴: ۴۷۰)، لیکن ساخت و توسعه میدان حکومتی-تفریحی صاحب‌آباد و کاخ هشت بهشت و همچنین عناصر مهم بدنه میدان از جمله مسجد حسن پادشاه، بیمارستان و کلیسا به دست اوزون حسن ۸۸۲-۸۷۲ ه.ق و پسرش یعقوب ۸۸۳-۸۹۶ ه.ق انجام پذیرفت (ونیزیان، ۱۳۴۹: ۳۹۱-۳۸۱)؛ (کربلایی، ۱۳۴۴: ۶۰۰-۵۹۸) اوزون حسن پس از انتقال دولتخانه جدید به شمال رودخانه، دولتخانه قدیم در مرکز شهر را به بابا عبدالرحمن مجذوب^{۱۵} واگذار کرد (همان: ۴۷۰) این فضاها همچنان اهمیت خود را در اوایل صفوی نیز حفظ کرده بودند چنان‌که شاه اسماعیل نیز پس از آنکه در روز جمعه سال ۹۰۷ ه.ق در مسجد جامع تبریز به نام وی خطبه خوانده شد (عالم‌آرای، ۱۳۶۳: ۴۹۹) به میدان تبریز جهت بازی چوگان رفته بود (همان، ۴۵). کاخ

۱. مزار بابا حسن	۵. مسجد حسن پادشاه	۹. مقبره شاه حسین ولی	۱۳. بازار	۱۷. ارک علیشاه
۲. باغ بیگم	۶. مجموعه سید حمزه	۱۰. مسجد جامع	۱۴. قبرستان گجیل	۱۸. عمارت مقصودیه
۳. باغ هشت بهشت	۷. رودخانه اجی	۱۱. مقبره دمشقیه	۱۵. مسجد کبود	
۴. میدان چوگان	۸. امامزاده جمال	۱۲. مجموعه حکومتی	۱۶. مسجد استاد شاگرد	

این مینیاتورها را می‌توان به عنوان مرجعی تصویری جهت شناخت ساخت و سازمان فضایی شهرهای مختلف در آن دوران قرار داده و دیدگاه‌های سایر سیاحان را با توجه به این مینیاتورها تحلیل کرد (Yourdain, 1976: 100-102)؛ (جدول ۲).

نکات اولیه به دست آمده در رابطه با مینیاتور تبریز نشان دهنده آن است که جهت مینیاتور ترسیم شده به صورت شرقی- غربی و نگاه نصح در ترسیم آن رو به شرق است (تصویر ۲). همچنین بناها به گونه‌ای ترسیم شده‌اند که به راحتی قابل شناسایی از طریق ساختارشان هستند. به طور مثال مساجد و حمام‌ها که توسط عناصر شاخصشان از جمله منارها و گنبد‌هایشان به صورت فرم‌های خاص نمایش داده شده‌اند. هرچند هیچ‌یک از بناهای مربوط به یک گروه نیز به سبب ویژگی‌های منحصر به فردشان به یک صورت ترسیم

تصویر ۲. بازخوانی عناصر مهم مینیاتور ترسیم شده از تبریز به سال ۱۵۳۳/ق. و مکان‌یابی آنها بر روی نقشه قاجاری ۱۵ سال ۱۲۹۷/ق. ۱۸۰۰ م. براساس زاویه دید مطرافچی از شهر تبریز. اقتباس: نگارنده.

جدول ۲. ویژگی‌های مینیاتورهای ترسیم شده توسط نصح از دیدگاه صاحب‌نظران. مأخذ: نگارنده.

از نظر ایشان مینیاتورها که با پرسپکتیو دید پرنده ولی در عین حال با دید از روبرو و بدون هیچ مبالغه‌ای براساس عینیات ترسیم شده‌اند می‌توانند به عنوان عامل توپوگرافیکی و یک سند ارزشمند محسوب شوند چراکه توجه خاصی به بناهای شاخصی چون مسجد جامع، سراها و ... در این مینیاتورها مشاهده می‌شود (Yourdain, 1976: 164).	پروفیسور یوردایدین
از نظر ایشان این تصاویر می‌توانند به عنوان نقشه‌های شهری، که علاوه بر اطلاعات مربوط به توپوگرافی، نشانگر نوع معماری از دیدگاه عثمانی نیز هستند، قابل استناد باشند. همچنین تجزیه و تحلیل تصاویر، در مشخص کردن ساختار داخلی شهرها به روش‌های معاصر نیز کمک می‌کند (Gabriel, 1928: 330).	آلبرت گابریل
والتر دنی تلاش کرده بناهای به تصویر درآمده را با واقعیت موجود مقایسه کند. به نظر وی، برخی آرامگاه‌ها، به خصوص آنها که در شهرهای بزرگ قرار دارند، از دیدگاه معماری و توپوگرافی با واقعیت مطابقت دارند. از نظر وی تصاویر شهرهای استامبول، دیار بکر، تبریز، سلطانیه و بغداد برای پژوهشگران تاریخ معماری حاوی نکات ارزنده‌ای هستند. همچنین جهت ترسیم مینیاتورها منطبق با جهتی است که لشکر عثمانی از آن طریق وارد هر کدام از شهرها شده است (Denny, 1976:49-63)	والتر دنی
فرانز تاشنر مینیاتورهای ترسیم شده توسط نصح را تنها سند قابل مطالعه برای شهرسازی قرن ۱۶ میلادی در خاور نزدیک از دیدگاه معماری و توپوگرافی، می‌داند. او همچنین نصح را به عنوان یک تحلیل‌گر شهری معرفی کرده است. براساس ادعای تاشنر عناصر مینیاتور به گونه‌ای ترسیم شده‌اند که هر صفحه را به صفحه دیگر مربوط کرده و می‌توان به کمک آنها جهت حرکت لشکر را ترسیم کرد (Taeshner, 1956: 53-55).	فرانز تاشنر
در کتاب خود با عنوان «دنیای شهرسازی نسخه‌های خطی نصح» که در سال ۱۹۷۱ منتشر شده اهمیت کتاب بیان منازل را در شهرسازی و همچنین انواع رنگ‌ها از قبیل رنگ‌های زرق‌وبرقدار با سایه‌های مختلف از قمر طلائی، سبز، زرد، آبی در این مینیاتورها بیان کرده و توجه به زیبایی جزئیات انسان ساخت و نبودن هیچ‌گونه فیگور انسانی در مینیاتورها از جمله ویژگی‌های مهم این مینیاتورها می‌داند (Yourdain, 1976: 164).	نورمان جی. جانستون
براساس نظریات او عناصر ارتباطی همان رودخانه‌ها و راه‌ها هستند (Tukel, 1990:56).	توکل^{۱۳}

توسط عثمان پاشا وزیر سلطان مراد سوم عثمانی روی داد. در این زمان سلطان شاه محمد در قزوین حکومت می کرد (حشری تبریزی، ۱۳۷۱ : ۱۱۷). عثمانی ها به فرماندهی فرهاد پاشا تبریز را در این تاریخ فتح کرده و قلعه مستحکمی در میدان صاحب آباد بنا کرده و تا زمان سلطنت شاه عباس به سال ۱۰۱۲ ه.ق همچنان این شهر در تصرف عثمانی ها باقی ماند. با وجود ضربات سهمگین عثمانی ها آن چنان که از مطالب کتاب روضه اطهار که کتابی مشابه با روضات الجنان است می توان استنباط کرد، با وجود آنکه شهر تقریباً ساختار فضایی گذشته خود را حفظ کرده بود، لیکن مراکز مهم اقتصادی، سیاسی و فرهنگی اعتبار و کارایی گذشته خود را تا حد زیادی از دست داده بودند (همان : ۱۰۱). پس از حملات ذکر شده توسط عثمانی ها زلزله سال های ۱۰۵۰ ه.ق و ۱۰۶۰ ه.ق با تخریب عناصر مهم معماری و شهری باعث تضعیف ساختار فضایی شهر شده و در نتیجه ابعاد شهر نیز تغییر یافته و محیط تبریز در سال ۱۰۵۰ ه.ق در حدود ۶۰۰۰ خطوه^{۱۸} معادل با ۹۳۶۰ متر کوچکتر از حدود ترسیم شده برای تبریز سال ۹۴۰ ه.ق است (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴ : ۲۴۶). در این دوره شهر تبریز ۶ دروازه اصلی به نام های اوچان، شروان، سر زود (سر درود)، شام غازان، سر او و سراب داشت. محلات اصلی شهر عبارت بودند از : دمشقیه، پل باغ، سنجران، زرجو (ویجویه)، شتربان، دیک باشی، امیره قز (امیر خیز)، سرخاب و چارمنار (همان : ۱۸-۱۳)؛ (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴ : ۲۴۶). در این سال ها با اینکه مرکز و میدان حکومتی همانند

نشده و دارای اختلافاتی هستند (Kosebay, 2013: 101) از جمله مجموعه حسن پادشاه، مسجد کبود، مسجد علیشاه ، مسجد جامع، مقبره دمشقیه، مقبره شاه حسین ولی، مقبره گجیل، مزار باباحسن و امامزاده جمال که با وجود مذهبی بودن و داشتن عناصر مشابه هیچ کدام همانند دیگری ترسیم نشده اند. بازار نیز به سبب شکل منحصر به فرد معماری اش به راحتی قابل شناسایی است. (Sattarzadeh&Balilan, 2013:80) همچنین شهر در میان بارویی مستطیل شکل با گوشه های گرد شده، محصور شده و چهار دروازه روی این بارو نمایان است که به نظر می رسد دروازه های مهم شهر از نظر مطراقچی بوده اند. ردیفی از درختان سرو به موازات حصار ساخته شده، ترسیم شده اند که براساس مطالعات انجام شده^{۱۴} درختان و حصار ساخته شده به ترتیب نشان دهنده محدوده شهر در سال ۹۴۰ ه.ق و باروی غازانی هستند.

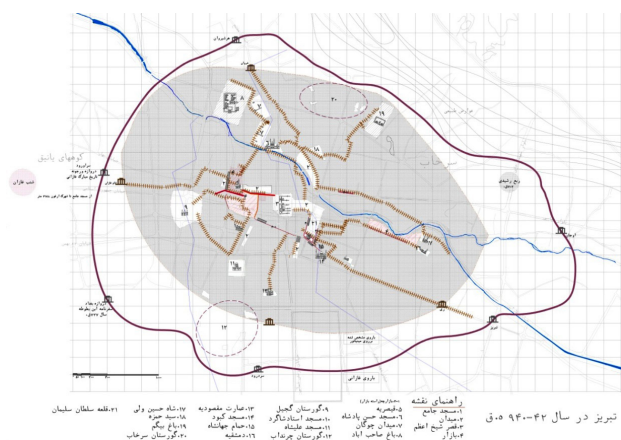
چراکه مستندات سیاح رومانو در زمان شاه اسماعیل اول و سیاح الساندرو در اواخر حکومت شاه تهماسب، تبریز بارو و حصار ساخته شده ای نداشته است (ونیزیان، ۱۳۴۹ : ۳۸۱ و ۴۴۶)؛ (جدول ۳). همچنین در خارج از بارو حیوانات به چشم می خورند که احتمالاً هدف طراح از ترسیم آنها نشان دادن مناطق غیرمسکونی است. در سال ۹۶۲ ه.ق/۱۵۶۶م شاه تهماسب به دلیل شکست های پی در پی از حکومت عثمانی و برای حفظ قدرت سلسله صفوی، پایتخت را از تبریز به قزوین انتقال داد. کتاب ارزشمند روضات الجنان که به سال ۹۷۵ ه.ق/۱۵۶۷م. تألیف شده اطلاعات محدودی در رابطه با ساختار فضایی تبریز در اواخر حکومت شاه تهماسب می دهد.

هر چند محتوی این کتاب بر حول معرفی مزارات شهر تبریز می شود، لیکن همزمان با ذکر اسامی مقابر امامزاده ها، عرفاء، شعراء و امرای دوره های تاریخی به جهت مکان یابی بهتر به معرفی عناصر معماری و شهری نیز در این دوره می پردازد. کربلایی به طور کلی به چهار مجموعه مزار-گورستان به ترتیب در شمال شهر به نام گورستان سرخاب، در جنوب شهر به نام مزارات چرنداب در شرق به نام گورستان گجیل و در غرب شهر به نام گورستان قله اشاره می کند (جدول ۳). در همین سال ها سیاح الساندرو محیط شهر را حدود ۱۵ مایل ذکر کرده که ۹ مایل کوچکتر از حدود شهر تبریز در اوایل حکومت شاه اسماعیل است.

ساختار فضایی شهر تبریز در اواسط دوره صفوی

عثمانی ها در طی حکومت شاه اسماعیل و تهماسب به سال های ۹۲۸ ق، ۹۴۱-۹۴۲ ق و ۹۵۵ ق به تبریز حمله کرده و در پی هر حمله شهر مدتی در تصرف قشون عثمانی ماند. لیکن سخت ترین حمله در سال ۹۹۴ ق

تصویر ۳. نقشه بازسازی شده شهر تبریز در اوایل دوره صفوی و انطباق آن با وضعیت موجود. اقتباس : نگارنده.

تصویر ۳. نقشه بازسازی شده شهر تبریز در اوایل دوره صفوی و انطباق آن با وضعیت موجود. اقتباس : نگارنده.

جدول ۳. جدول عناصر مهم معماری و شهری در تبریز از دیدگاه مورخان و سیاحان در سال‌های ۹۰۷-۹۷۸ ه.ق. مأخذ: نگارنده.

مؤلف اثر	تاریخ ورود به تبریز	عناصر معماری (مسجد، مقبره، تکیه، مدرسه، حمام، کاخ)	عناصر شهری (میدان، محله، پل، دروازه، بازار، باغ، گورستان)
چووان ماریا آنجلولو ^{۱۶}	زمان شاه اسماعیل اول ۹۱۳/۹۱۴ ق.م. ۱۵۰۸ م.	۱. کاخی که در زمان حسن بیگ بنای آن شروع شده و یعقوب آن را به اتمام رسانده.	۱. میدان چوگان
فرانسیسکو رومانو (بازرگان گمنام)	زمان شاه اسماعیل اول	۱. عمارت عالی‌قاپو (مسجد علیشاه)، ۲. مسجد حسن پادشاه، ۳. کاخی بر روی تپه در شرق شهر، ۴. عمارت بیگم (باغ بیگم) (روضه اطهار، روضات الجنان)، ۵. کاخ حسن بیگ، ۶. عمارت سردر باغ کاخ حسن بیگ، ۷. بیمارستان کنار مسجد حسن پادشاه	۱. محیط شهر ۲۴ میل معادل ۳۵۵۶۸ متر (حدود تقریبی در نقشه ۱-۱) ۲. دو رود در میان شهر، ۳. رود بزرگی در مغرب شهر (ابی شور دارد)، ۴. میدان چوگان، ۵. پل سنگی بر روی رود بزرگ
مؤلف عالم‌آرای عباسی	زمان شاه اسماعیل اول تألیف: ۹۱۶-۹۲۶ ق.	۱. مسجد جامع، ۲. مسجد حسن پادشاه، ۳. شنب غازان	۱. میدان چوگان
مطراقچی	زمان شاه‌تیماسب اول ۹۴۰-۹۴۲ ق.	۱. مسجد کبود، ۲. مسجد علیشاه، ۳. مسجد استاد شاگرد، ۴. مسجد جامع، ۵. مسجد حسن پادشاه، ۶. مقبره شاه حسین ولی، ۷. مقبره سیدحمزه، ۸. زاویه نصریه، ۹. عمارت دمشقیه، ۱۰. دولتخانه قدیم (و جدید)، ۱۱. کاخ حسن بیگ، ۱۲. محکمه قضا، ۱۳. محتسب خانه کهنه	۱. مهران‌رود، ۲. میدان مشق، ۳. میدان مجاور دولتخانه کهنه، ۴. میدان حدفاصل دولتخانه و مسجد جامع، ۵. میدان چوگان، ۶. ۴۵ محله، ۷. ۵ پل، ۸. بازار (از دروازه خیابان به سمت غرب شهر، دوشاخه یکی به طرف میدان مشق و دیگری به سمت مسجد جامع و شمال رودخانه)، ۹. باغ بیگم، ۱۰. باغ هشت بهشت، ۱۱. گورستان سرخاب، ۱۲. گورستان گجیل
حسن بیگ روملو (مؤلف احسن التواریخ)	زمان شاه‌تیماسب اول تألیف: ۹۸۱ ق.	۱. مسجد حسن پادشاه، ۲. زاویه نصریه	۱. میدان صاحب‌آباد، ۲. محله شتربانان، ۳. محله شش‌گیلان، ۴. درب ویجویه، ۵. درب سنجان، ۶. درب سرو، ۷. درب مهادمهین، ۸. درب نوبر، ۹. درب اعلی، ۱۰. گورستان سرخاب، ۱۱. گورستان گجیل
حافظ حسین کربلایی (مؤلف روضات الجنان)	اواخر شاه‌تیماسب تألیف: ۹۷۵ ق.	۱. تعداد زیادی از مزارهای قرن ۶-۱۰ هجری، ۲. مسجد جامع، ۳. مسجد کبود (عمارت مظفریه)، ۴. مسجد استاد شاگرد (عمارت علائیه، سلیمانیه) میانه محله سنگ سیاه و (چارسوی عربان)، ۵. مسجدالدار (دال ذال) در درب مهادمهین حوالی محله سنگ سیاه، ۶. مسجد حاجی کاظم (خلیلان) در دروازه ری، ۷. مسجد کهنه‌فروشان (شاهی)، ۸. مزار شیخ کمال خجندی سرخیابان تبریز، ۹. مقبره سیدحمزه، ۱۰. مقبره هفت‌خواهران در درب اعلی، ۱۱. مزار پیرصالحیه، ۱۲. تکیه شاه حسین، ۱۳. تکیه میرحیدر در درب اعلی (کوچه اچاباد)، ۱۴. تکیه درویش لاغری در محله شش‌گیلان، ۱۵. تکیه زنجیری، ۱۶. خانقاه صاحبیه، ۱۷. خانقاه جلال طره سرپل نوبر، ۱۸. مدرسه قاضیه، ۱۹. محکمه قضا، ۲۰. عمارت دمشقیه، ۲۱. عمارت مقصودیه، ۲۲. عمارت غیانه، ۲۳. عمارت دو منار در دومنار سرخاب، ۲۴. دولتخانه کهنه، ۲۵. حمام گجیل، ۲۶. حمام گراب (گرو) در دره گراب، ۲۷. حمام پس کوشک، ۲۸. شنب غازان	۱. میدان صاحب‌آباد (چوگان)، ۲. اب شور (مهران‌رود)، ۳. محله سنگ سیاه و چارسوی عربان، ۴. موضع شش‌گیلان (از دولتخانه کهنه تا سرخاب و حوالی پل سنگی)، ۵. محلات ویجویه (ورجی): کوچه علی سیاه پوش-حسن آباد، ۶. اهراب، ۷. کوچه باغ، ۸. مهادمهین (میارمیار)، ۹. محله شتربانان، ۱۰. محله چهارمنار، ۱۱. محله سنجان در غرب محله راسته کوچه، ۱۲. محله مهانقلق (مکله)، ۱۳. محله دباغستان، ۱۴. محله کونه سیس، ۱۵. محله نوبر، ۱۶. محله گجیل، ۱۷. محله اتکو (حوالی مسجد جامع)، ۱۸. کوچه بطل آباد، ۱۹. کوچه قاسم بیگ و کوچه اچاباد (از آباد) در درب سرد، ۲۰. کوچه عبدالخالق در حوالی مقصودیه، ۲۱. دوله سوته (عرب)، ۲۲. پل نوبر، ۲۳. بازار راستون، ۲۴. بازار سراجان، ۲۵. بازار کلاه دوزان، ۲۶. بازارچه نوبر، ۲۷. بازارچه ولیانکوی، ۲۸. باغ صاحب‌آباد (نصریه)، ۲۹. باغ شمال، ۳۰. باغ پیرمحمد سراج، ۳۱. باغ بیگم، ۳۲. گورستان سرخاب، ۳۳. گورستان چرنداب، ۳۴. گورستان گجیل، ۳۵. گورستان سعد الدین اخی معروف به قله
وینچنتو دالساندری ^{۱۷}	اواخر شاه‌تیماسب ۹۷۸ ق.	-	۱. محیط شهر ۱۵ میل معادل ۲۲۲۳۰ متر (حدود تقریبی در نقشه ۱-۱) ۲. ۴۵ کوچه (هر کوچه را باغی است)

دولتخانه کهنه (عتیق) که در زمان تاورنیه منزل شیخ امام بوده نیز دستخوش تغییرات زیادی شده بود. «روبروی مسجد کیود در طرف دیگر معبد یک کریاس^{۱۹} عالی و نمای دیگر دیده می‌شود که از بنای دیگری باقی مانده و بقیه آن بنا ملکی خراب شده است. اینجا منزل شیخ امام بوده (شماره ۳ در تصویر ۵) است یعنی کشیش بزرگ» (همان : ۶۹).

تاورنیه در ادامه به کاروانسرا، بازار، مسجد و مدرسه میرزا صادق (شماره ۵ در تصویر ۵) اشاره می‌کند (همان : ۶۸)؛ (جدول ۵) و این مطلب حاکی از گسترش بازار به سمت شمال تا مجاورت رودخانه مهران رود است. توسعه بازار تقریباً به شکل امروزی تا اواخر صفویه ادامه داشته ولی زلزله سهمگین ۱۱۹۳ ه.ق ساختار آن را زیرورو کرده و بازار امروزه شکل و ساختار قاجاری به خود گرفته است.

تقریباً دو دهه پس از تاورنیه، ژان شاردن که در فاصله سال‌های ۱۰۸۴-۱۰۸۸ ه.ق/۱۶۷۳-۱۶۷۷ م. از تبریز دیدن کرده است. این «بلده را فاقد هرگونه سور و بارو و استحکامات لازم» شمرده است (شاردن، ۱۳۳۵ : ۴۰۲).

لیکن در نقاشی ترسیم شده از شهر تبریز که نگاه شرقی-غربی به شهر دارد می‌توان هنوز ردپای باروی غازی را در برخی از قسمت‌ها مشاهده کرد (تصویر ۴). شاردن در ادامه به میدان بزرگ تبریز اشاره کرده و می‌نویسد : «میدان تبریز از همه میدان‌های شهرهای مختلف بزرگتر است» (همان : ۴۰۸) در نقاشی شاردن این میدان به وضوح از جنوب به شمال به گونه‌ای ترسیم شده که مسجد حسن پادشاه در ضلع جنوبی آن قرار گرفته است (تصویر ۴). در سفرنامه او مسجد علیشاه و استاد و شاگرد به ترتیب ویران و نیمه ویران گزارش شده‌اند و از مسجد علیشاه منار بلندی باقی مانده بود که برای کسانی که از ایروان به تبریز می‌آمدند نخستین اثر از شهر محسوب می‌شده است. (همان : ۴۰۵) همچنین او به پانزده هزار دکان که به طور جداگانه از خانه‌ها ساخته شده‌اند، کوچه‌های دراز، عریض و مسقف که در مرکز شهر بنا شده‌اند و بازار نامیده می‌شوند اشاره می‌کند.

بنا بر مستندات شاردن «بازار قیصریه^{۲۰} (بازار شاهی) که محل فروش کالاهای گران‌بها و جواهرات بوده به شکل هشت‌گوشه وسیعی به دستور اوزون حسن در سال ۸۵۰ ه.ق ساخته شده بود» (همان : ۴۰۴).

تاریخ ذکر شده با پادشاهی اوزون حسن آق قویونلو مغایرت داشته و به قبل آن و به زمان پادشاهی جهانشاه قراقویونلو که هنوز قصر حکومتی در مجاورت و شرق بازار قرار داشت، بر می‌گردد. قیصریه که با حرف انگلیسی H در نقاشی شاردن مشخص شده است، در جنوب رودخانه و شمال شرق بازار کنونی (شماره ۳۴ در تصویر ۵) جای داشته است. لیکن قیصریه‌ای که امروزه در اذهان جای

گذشته در شمال رودخانه قرار دارند، از یک سو به سبب عدم استفاده پادشاهان صفوی و از سوی دیگر به جهت ساخت قلعه عثمان پاشا در حدفاصل میدان و کاخ حسن بیگی (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴ : ۲۴۷) رفته رفته اهمیت خود را از دست دادند. به گونه‌ای که در منابع نوشته شده پس از انتقال پایتخت از تبریز به قزوین عمارت میدان چوگان و میدان صاحب‌آباد جداگانه آمده‌اند.

این جدایی نه تنها به سبب لغوی بلکه به سبب مکانی نیز بوده است. کاتب چلبی به سال ۱۰۴۵ ه.ق در کتاب جهان به زمان حکومت شاه صفی، میدان شاه صاحب‌آباد را میدانی در جنوب مسجد حسن پادشاه ذکر کرده است. «... در جانب جنوب مسجد (حسن پادشاه) میدان وسیعی است که عمده محلات شهر و بازار در جنوب و شرق میدان واقع شده‌اند...» (کاتب چلبی، ۱۰۴۵ : ۳۸۱) اولیاء چلبی نیز علاوه بر شمردن عناصر بدنه میدان صاحب‌آباد از جمله جامع شاه‌عباس و جامع مقصودیه به میدان چوگان به عنوان یک تفرجگاه و میدانی برای برگزاری مراسم نوروز و همچنین جنگ شتران، گاو میشان، گوسفندان، سگان و خروسان اشاره می‌کند (اولیاء چلبی، ۱۳۱۴ : ۲۴۸). او همچنین به قلعه‌ای به نام عثمان پاشا ۹۹۳ یا ۹۹۴ ه.ق/ که بعدها معروف به قلعه جعفر پاشا شد در بدنه این میدان اشاره می‌کند (همان : ۳۲-۳۰)؛ (جدول ۴).

در این دوره از یک سو انتقال پایتختی از تبریز به قزوین و سپس اصفهان به دلیل حملات متعدد عثمانی‌ها و از سوی دیگر زلزله‌های سال‌ها ۱۰۵۰ و ۱۰۶۰ ه.ق علاوه بر تخریب عناصر مهم معماری و شهری، موجبات تضعیف ساختار فضایی شهر را فراهم کرده و در نتیجه شهر نتوانست ابعاد گذشته خود را حفظ کند و مراکز مهم اقتصادی، سیاسی و فرهنگی رو به افول گذاشتند.

ساختار فضایی شهر تبریز در اواخر دوره صفوی

چهارمین زمین لرزه بزرگ تبریز به سال ۱۰۵۰ ه.ق خسارات فراوانی در این شهر به بار آورد (ذکاء، ۱۳۵۹). به گونه‌ای که ژان پاپتیست تاورنیه سیاح معروف فرانسوی که در زمان شاه‌عباس دوم در فاصله سال‌های ۱۰۶۵-۱۰۷۰ ه.ق/۱۶۵۴-۱۶۵۹ م از تبریز دیدن کرده، اکثر بناهای این شهر را دوطبقه، آجری و خراب ذکر کرده است.

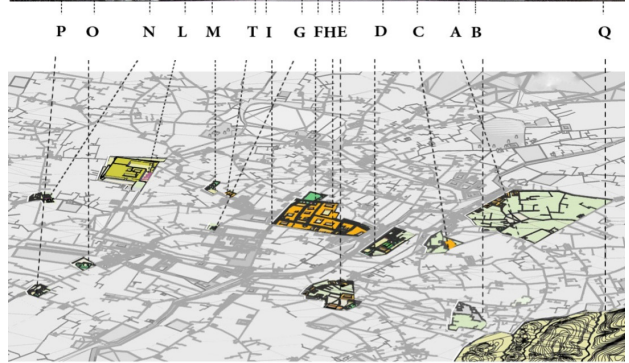
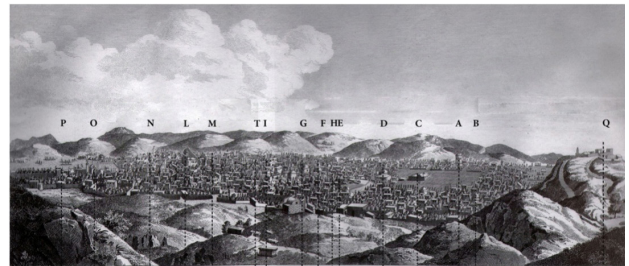
علاوه بر این‌ها عمومی میدان چوگان و کاخ مجاور آن نیز تقریباً اهمیت گذشته خود را به طور کامل از دست داده بودند. تاورنیه می‌نویسد : «در میدان بزرگ تبریز و مجاور آن یک مسجد عالی و قصری دیده می‌شود که همه خراب شده و در شرف انهدام هستند. همه این بناهای عالی متروک مانده‌اند» (تاورنیه، ۱۳۳۶ : ۶۹).

جدول ۴. جدول عناصر مهم معماری و شهری در تبریز از دیدگاه مورخان و سیاحان در سال‌های ۱۰۱۱-۱۰۵۰ ه.ق. مأخذ: نگارنده.

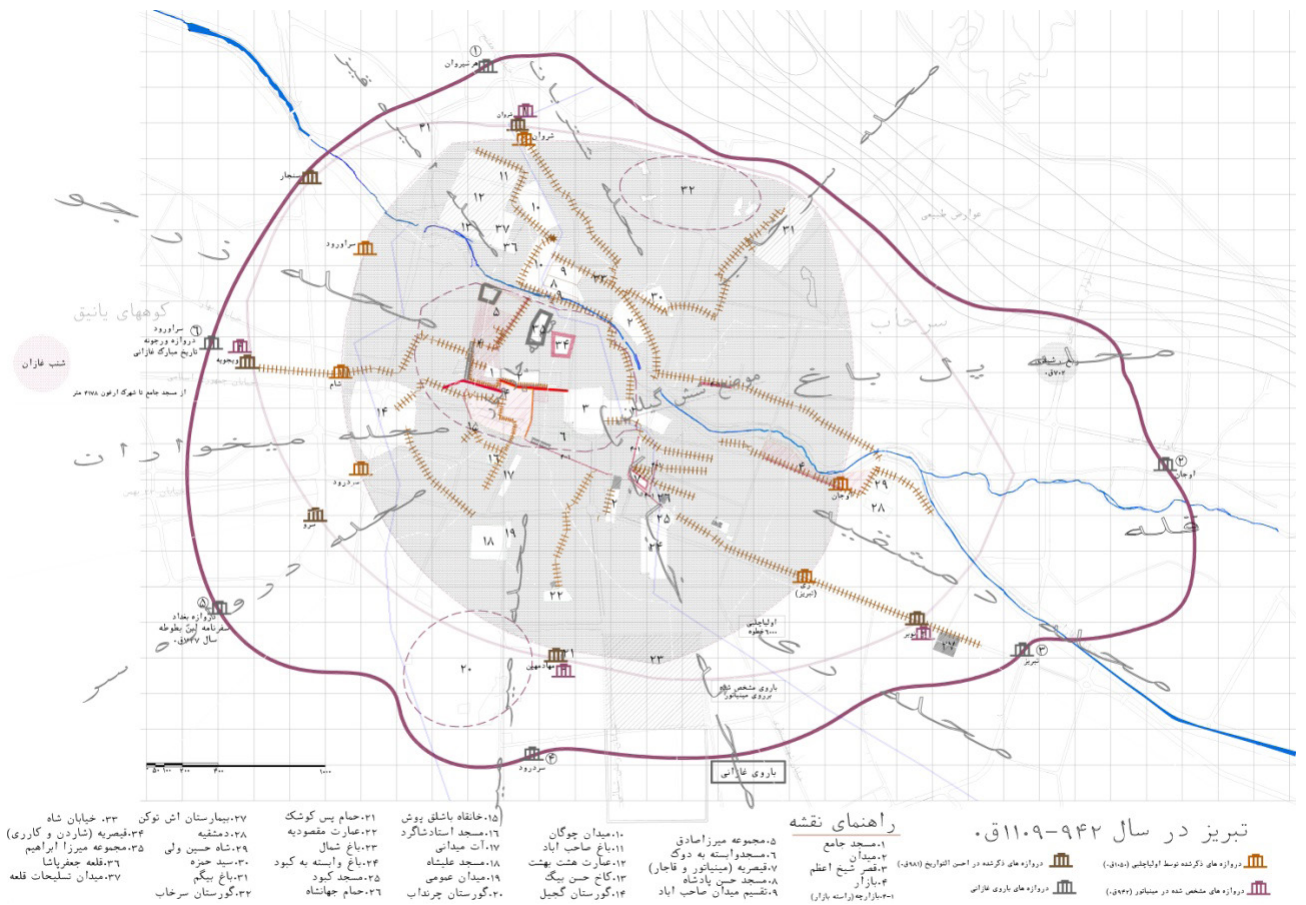
مؤلف اثر	تاریخ ورود به تبریز	عناصر معماری (مسجد، مقبره، تکیه، مدرسه، حمام، کاخ)	عناصر شهری (میدان، محله، پل، دروازه، بازار، باغ، گورستان)
ملا محمد حشری تبریزی (مؤلف روضه اطهار)	زمان شاه عباس اول تألیف: ۱۰۱۱ ق.	۱. تعداد زیادی از مزارهای قرن ۶-۱۰ هجری، ۲. مسجد جامع، ۳. مسجد حسن پاشا، ۴. مسجد استاد شاگرد (عمارت علائیه، سلیمانیه) میانه محله سنگ سیاه و (چارسوی عربان)، ۵. مسجد الدار (دال ذال) در درب مهادمهین حوالی محله سنگ سیاه، ۶. مسجد حاجی کاظم (خلیلان) در دروازه ری، ۷. مسجد کهنه فروشان (شاهی)، ۸. جامع عیشاه، ۹. مسجد حاجت، ۱۰. مزار شیخ کمال خجندی، ۹. مقبره سید حمزه، ۱۰. مزار بابا حسن، ۱۱. مزار پیر صالحیه، ۱۲. مزار بابا فرج، ۱۳. مزار بابا مزید، ۱۴. مزار بابا رجب، ۱۵. زاویه اخلاطیه، ۱۶. تکیه شاه حسین، ۱۷. تکیه میرحیدر در درب اعلی (کوچه اچاباد)، ۱۸. تکیه درویش لاغری در محله شش گیلان، ۱۹. تکیه زنجیری، ۲۰. تکیه میرمحمد مفتول بند، ۲۱. خانقاه صاحبیه، ۲۲. خانقاه جلال طره سرپل نویر، ۲۳. مدرسه عیشاه، ۲۴. محکمه قضات، ۲۵. عمارت سنگخانه، ۲۶. عمارت مقصودیه، ۲۷. عمارت بیگم، ۲۸. عمارت دومنار در دومنار سرخاب، ۲۹. دولتخانه کهنه (عتیق) قریب به مالامیر، ۳۰. دولتخانه جدید، ۳۱. خانه ساربانقلی، ۳۲. حمام ملک بیگ (قرب بازارچه ویجویه)، ۳۳. حمام گراب (گرو) در دره گراب، ۳۴. حمام پس کوشک، ۳۵. حمام شتربان، ۳۶. حمام سله کنان، ۳۷. شنب غازان، ۳۸. سردیراب، ۳۹. شیشه گرخانه، ۴۰. کمانخانه	۱. کوه سهند، ۲. میدان صاحب آباد، ۳. میدان ویجویه، ۴. مهران رود، ۵. اب سرورود (شوراب)، ۶. محله سنگ سیاه و چارسوی عربان، ۴. شش گیلان، ۵. محلات ویجویه (ورجی): حسن اباد، ۶. اهراب، ۷. کوچه باغ، ۸. مهادمهین (مبارمبار)، ۹. محله شتربانان: کوچه شکی، ۱۰. محله چهارمنار، ۱۱. محله سنجران، ۱۲. محله مهانقلق (مکله)، ۱۳. محله دباغان، ۱۴. محله کونه سیس، ۱۵. محله نویر، ۱۶. محله سرخاب، ۱۷. محله ششگیلان، ۱۸. چرنداب، ۱۹. ولیانکوی، ۲۰. محله سرویراب (درب سرد)، ۲۱. محله رواق، ۲۲. محله پس کوشک، ۲۳. سرانگش، ۲۴. دومنار سرخاب، ۲۵. دزج مغناپان، ۲۶. کوچه قریوس (جوار صاحب آباد)، ۲۷. کوچه بطل اباد (مابین ششگیلان و درب اعلی)، ۲۸. کوچه قاسم بیگ و کوچه اچاباد (از اباد) در درب سرد، ۲۹. کوچه عبدالخالق در حوالی مقصودیه، ۳۰. کوچه عبدالحق، ۳۱. دوله سوته (گود عرب)، ۳۲. پل نویر، ۳۳. پل قاری، ۳۴. پل پیرک (یوسف بیگ)، ۳۵. پل طاق، ۳۶. درب اعلی (باغمیشه)، ۳۷. ری، ۳۸. سر درود، ۳۹. درب گجیل، ۴۰. سرد، ۴۱. مهادمهین، ۴۲. بازارگاه فروشان، ۴۳. بازار سراجان، ۴۴. بازارچه اتکو، ۴۵. بازار شتربانان، ۴۶. بازارچه نویر، ۴۷. بازارچه درب ری، ۴۸. باغ شمال، ۴۹. باغ پیرمحمد سراج، ۵۰. باغ بیگم، ۵۱. باغ شیخ کمال، ۵۲. گورستان گجیل، ۵۳. گورستان چرنداب، ۵۴. گورستان قله
اسکندر بیگ منشی (مؤلف عالم آرا عباسی)	زمان شاه عباس اول تألیف: ۱۰۲۵ ق.	۱. دولتخانه	۱. میدان صاحب آباد، ۲. باغ شمال
کاتب چلبی (مؤلف تاریخ جهان نما)	زمان شاه صفی ۱۰۴۵ ق.	۱. مسجد عیشاه (در محله نیارمیان)، ۲. جامع جهانشاه (کبود)، ۳. جامع سلطان حسن، ۴. جامع شاه تهماسب، ۵. شنب غازان	۱. باروی هلاکویی با ۱۰ دروازه و باروی غازانی با ۶ دروازه، ۲. میدان، ۳. محله نیارمیان، ۴. موضع ولیانکوی، ۵. قلعه رشیدی
اولیا چلبی	زمان شاه صفی ۱۰۵۰ ق.	۱. مسجد جامع، ۲. مسجد عیشاه، ۳. مسجد سلطان حسن، ۴. مسجد زبیده، ۵. جامع شاه عباس، ۶. جامع سلطان محمدشام غازان، ۷. جامع دمشقیه، ۸. جامع شاه مقصود (عمارت مقصودیه)، ۹. جامع شاه اسماعیل، ۱۰. تکیه شمس تبریزی، ۱۱. تکیه میرحیدر، ۱۲. مدرسه شاه جهان، ۱۳. حمام جهانشاه، ۱۴. حمام پس کوشک، ۱۵. حمام شتربان، ۱۶. سرای رستم خان، ۱۷. بنای شاه یعقوب، ۱۸. بنای شاه خیابان، ۱۹. قصر سهلان، ۲۰. قصر جعفریاشا، ۲۱. شنب غازان	۱. محیط ۶۰۰۰ متر معادل ۹۳۶۰ متر (حدود تقریبی در نقشه ۱-۱)، ۲. میدان چوگان، ۳. ملحله دمشقیه، ۴. محله پل باغ کوپری سی، ۵. میخواران، ۶. عزرجو، ۷. شتربان، ۸. خیابان، ۹. سرخاب، ۱۰. امیره قز، ۱۱. سرداب، ۱۲. چارمنار، ۱۳. میرمیر، ۱۴. محله ری، ۱۵. دروازه اوجان، ۱۶. باب سروان، ۱۷. سر زود، ۱۸. شام غازان، ۱۹. سرو، ۲۰. درب تبریز، ۲۱. قلعه جعفریاشا، ۲۲. قلعه رشیدی، ۲۳. بازار کلاه دوزان

گرفته با استناد بر نقشه قراجه‌داغی ۱۲۹۷ه.ق/۱۸۸۰م. در جنوب میدان مشق و شمال غربی مسجد کبود ساخته شده بود و این مغایرت به دلیل جا به جایی مرکز حکومت پس از دوره صفوی از شمال غرب میدان صاحب‌آباد به جنوب رودخانه و شرق بازار امروزی است. شاردن علاوه بر اینکه در سفرنامه‌اش به سه دستگاه بیمارستان که به قدر کفایت تمیز و نظیف بوده و آنها را در تبریز آش داغت می‌نامیدند، اشاره کرده است، یکی از آنها را نیز در نقاشی‌اش با حرف P به نام بیمارستان بزرگ مشخص کرده که دقیقاً در نقشه قراجه‌داغی ۱۲۹۷ه.ق/۱۸۸۰م. در مکانی که شاردن در نظر گرفته، گورستانی به نام آش توکن (شماره ۲۷ در تصویر ۵) وجود داشته که احتمالاً مکان یکی از بیمارستان‌ها بوده است (تصویر ۴). بیمارستان دیگر بنا به توضیحات سیاح رومانو در زمان شاه اسماعیل در جنب مسجد حسن

A. Le Tresor Royal	I. La Mosquee d'Aly	I چهارمبار
B. La Mosquee de Hassin	M. La Mosquee du Maitre apprentif	T قلعه باستان
C. Le Chateau du General Jafar	N. La Mosquee de deux Tours	M مسجد استاد ز شاکرد
D. La Mosquee du general Hassin	O. La Mosquee du roi du Monde	L مسجد علی (ارک)
E. La Mosquee du dernier vrai Calife	P. La Grand Hospital	N مسجد دویج
F. La Mosquee de la Congregation	Q. Un Hermitage	O مسجد کبود
G. La Mosquee Ducale	P. La Mosquee Docale	P بیمارستان بزرگ
H. La Masagin Royal	T. L'Hospice des Capucins	Q گوشه عزت (مین علی)
I. La Mosquee des Quatre Tours		G مسجد وابسته به دوک

تصویر ۴. بازخوانی عناصر نشان داده شده بر روی نقاشی شاردن ترسیم شده از تبریز به سال ۱۰۸۴-۱۰۸۸ ه.ق/۱۶۷۳-۱۶۷۷م و مکان‌یابی آنها بر روی نقشه قاجاری سال ۱۲۹۷ه.ق/۱۸۸۰م براساس زاویه دید شاردن به شهر. اقتباس : نگارنده.

تصویر ۵. نقشه بازسازی شده شهر تبریز در اواخر صفوی و انطباق آن با وضعیت موجود. اقتباس : نگارنده.

و شاگرد اشاره می‌کند که به احتمال زیاد همان میدان قره کولیک دوره قاجاری بوده است. همچنین حدفاصل مسجد استاد و شاگرد و طاق علیشاه باغی قرار داشته و کمی دورتر از آن میدان وسیعی (شماره ۱۹ در تصویر ۵) با دیوارهای آجری محکم وجود داشته که مراسم اعیاد مذهبی و عمومی در آن برگزار می‌شد (همان : ۴۲-۴۱) چنانکه از مطالب فوق پیداست در این زمان نه تنها شهر کوچکتر شده، ساختار فضایی آن نیز تا حدی تغییر کرده و علاوه بر میدان صاحب‌آباد به عنوان میدان اصلی شهر که در بدنه آن ضرابخانه‌ای نیز وجود داشته (همان : ۴۶)، برخی از میادین از جمله میدان نزدیکی طاق علیشاه جنبه عمومی و مذهبی پیدا کرده بود. همچنین بازار شهر وسیع‌تر شده و مجموعه مسجد-مدرسه، بازار و یخچال میرزا صادق و میرزا ابراهیم (شماره ۳۵ در تصویر ۵) در جنب رودخانه مهران رود تا مسجد جامع (شماره ۱ در تصویر ۵) را شامل می‌شد (تصویر ۵). همچنین با استناد بر نقاشی شاردن و سفرنامه کاری بازار قیصریه (شماره ۷ در تصویر ۵) در حدفاصل دولتخانه کهن و رودخانه در شرق بازار قرار داشته و مرکز داد و ستد تجار بزرگ بوده و بلافاصله پس از آن بازار زرگران آغاز می‌شده است (همان : ۴۶).

پادشاه قرار داشته است. جمعی کارری در فاصله سال‌های ۱۱۰۴-۱۱۰۹ ه.ق/۱۶۹۲-۱۶۹۷ م. در زمان سلطان حسین صفوی حدوداً ۵۰ سال پس از زلزله‌های سهمگین ۱۰۵۰ و ۱۰۶۰ ه.ق و ۳۰ سال قبل از زلزله ۱۱۳۳ ه.ق/۱۷۲۱ م. از تبریز دیدن کرده است. در این سال‌ها تبریز رو به آبادانی بوده و میدان مشرف به مسجد حسن پادشاه و قصر حسن بیگی رونق گذشته خود را تا حدی به دست آورده بودند و هر روز هنگام غروب در یکی از ایوان‌ها یک کنسرت مطبوع به گوش می‌رسید (کارری، ۱۳۴۸ : ۳۳).

در این زمان مسجد کبود که به مسجد عثمانلو (شماره ۲۵ در تصویر ۵) نیز شهرت داشته در مجاورت دو باغ مجزا با درختان گوناگون (شماره ۲۴ در تصویر ۵) قرار گرفته بود، لیکن به بهانه اینکه از طرف یک سنی ساخته شده بود مورد تحقیر و بی‌علاقگی مردم شهر بوده است (همان ۳۹-۴۱). قصر مفتی اعظم «شیخ امام^{۲۱}» روبروی مسجد عثمانلو از سنگ‌های رنگارنگ ساخته شده و ظرافت بسیار و صنعت فوق‌العاده در بنای آن به کار رفته است (همان : ۴۱) کارری علاوه بر میدان بزرگ تبریز (شماره ۱۰ در تصویر ۵) در جنب مسجد حسن پادشاه به میدان دیگری به نام آت میدانی (میدان اسب فروشان) در نزدیکی مسجد استاد

جدول ۵. عناصر مهم معماری و شهری تبریز از دیدگاه مورخان و سیاحان از سال ۱۰۶۵ ه.ق. تا ۱۱۰۹ ه.ق. مأخذ : نگارنده.

عناصر شهری (میدان، محله، پل، دروازه، بازار، باغ، گورستان)	عناصر معماری (مسجد، مقبره، تکیه، مدرسه، حمام، کاخ)	تاریخ ورود به تبریز	مؤلف اثر
۱. رودخانه کوچک وسط شهر، ۲. میدان بزرگ تبریز، ۳. سه پل یک چشمه، ۴. مجموعه میرزا صادق (کاروانسرا+بازار+مسجد+مدرسه)، ۵. قلعه پای کوه عین علی	۱. مسجد کبود، ۲. منزل شیخ امام، ۳. کلیسای آرامنه، ۴. شنب غازان	زمان شاه عباس دوم ۱۰۶۵-۱۰۷۰ ق.	تاورنیه
۱. فاقد بارو، ۲. نهر اسپین (وسط شهر)، ۳. رود اجی (شمال شهر)، ۴. میدان تبریز، ۵. قلعه جعفرپاشا، ۶ قلعه رشیدی، ۷. بازار شاهی (قیصریه)	۱. مسجد علیشاه، ۲. مسجد کبود، ۳. مسجد استاد شاگرد، ۴. مسجد دومنار، ۵. سه بیمارستان (اش داغت)	زمان شاه سلیمان ۱۰۸۴-۱۰۸۸ ق.	شاردن
۱. آجی چای، ۲. آت میدانی، ۳. میدان مشرف به مسجد حسن، ۴. مجموعه میرزا صادق (کاروانسرا+بازار+مسجد+مدرسه)، ۵. مجموعه میرزا ابراهیم، ۶. قیصریه، ۱۰. ضرابخانه	۱. مسجد حسن پادشاه، ۲. مسجد کبود (نیمه خراب)، ۳. مسجد استاد و شاگرد، ۴. ارک (بدون سقف)، ۵. مقابر، ۶. کلیسای مخروبه نزدیک مسجد، ۷. قصری زیبا در روبرو، ۸. قصر شیخ اعظم، ۹. کاروانسرای میرزا طاهر	زمان سلطان حسین ۱۱۰۴-۱۱۰۹ ق.	جمعی کارری

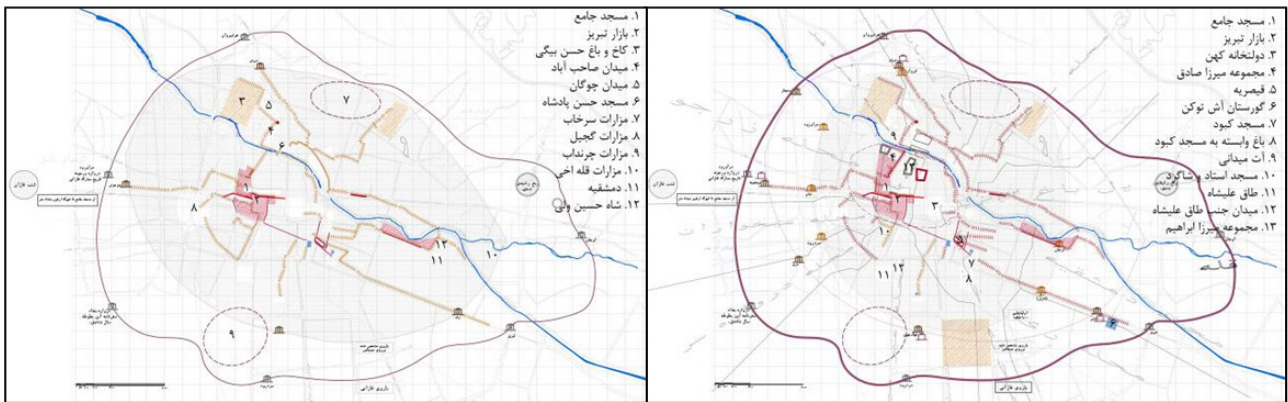
نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعات فوق چنین نتیجه‌گیری می‌شود :

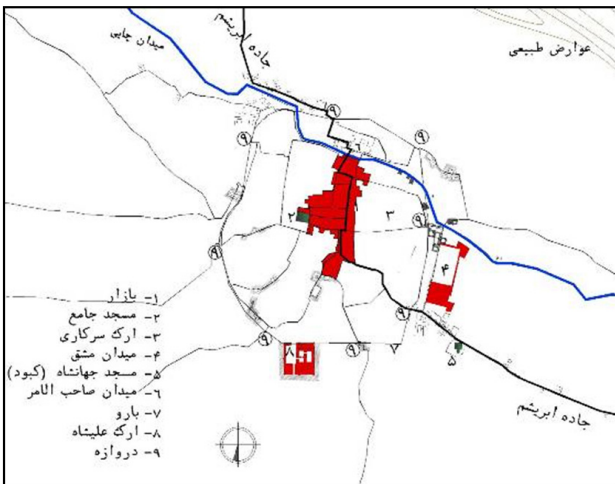
در اوایل دوره صفوی شهر تبریز ساختار فضایی آق قویونلویی خود را تا حد زیادی حفظ کرده بود. به گونه‌ای که کاخ و باغ حسن بیگی (هشت بهشت)، میدان صاحب‌آباد، میدان چوگان و مسجد حسن پادشاه در شمال رودخانه، مقر حکومتی شهر را تشکیل می‌دادند. همچنین مزارات سرخاب در شمال، چرنداب در جنوب، گجیل در شرق و قلعه‌اخی در غرب و مقابری همچون دمشقیه و شاه حسین ولی، هنوز هم اهمیت گذشته را دارا بوده و شهر به لحاظ سیاسی، فرهنگی و مذهبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است (سمت راست تصویر ۶).

در اواسط دوره صفوی با جا به جایی مرکز حکومت از تبریز به قزوین و نیز زلزله‌های ۱۰۵۰ و ۱۰۶۰ ق حدود شهر کوچکتر شده و به اندازه تقریبی ۶۰۰۰ خطوه معادل ۹۳۶۰ متر درآمد. هرچند محلات ساختار فضایی گذشته خود را حفظ کردند ولی تمرکز شبکه راه‌ها به دلیل از بین رفتن اهمیت میدان و کاخ صاحب‌آباد (کاخ حسن بیگی) از شمال رودخانه متمایل به مرکز شهر شده و برخلاف دوره قبل عناصر معماری و فضاهای شهری در مرکز (دولتخانه عتیق) و جنوب شهر (طاق علیشاه) مورد توجه قرار گرفتند. به گونه‌ای که مرکز ثقل اقتصاد، مذهب و فرهنگ به این قسمت انتقال یافت (سمت راست تصویر ۶).

در اواخر دوره صفوی تا قبل از زلزله سال ۱۱۳۳ ه.ق شهر تقریباً حدود دوره خود را حفظ کرده و خرابی‌ها و ویرانی‌های زلزله‌های ۱۰۵۰ و ۱۰۶۰ ه.ق و جنگ‌ها رو به آبادانی گذاشتند به گونه‌ای که در حدفاصل سال‌های ۱۱۰۴ تا ۱۱۰۹ ه.ق دوباره میدان صاحب‌آباد رونق یافته و از ایوان‌های کاخ صدای نقاره‌ها به گوش می‌رسیده ولی این امر موجب نشد تا میدان‌های عمومی و مذهبی دیگری در مرکز شهر مخصوصاً اطراف دولتخانه کهن (قصر شیخ اعظم) و طاق علیشاه از اهمیت برخوردار نشوند و این موضوع حکایت از آن دارد که در این دوره نیز مرکز شهر، مرکز ثقل اقتصادی، مذهبی و فرهنگی شهر بوده و در نتیجه عناصر معماری و فضاهای شهری در این قسمت توسعه یافتند (تصویر ۵ و ۶). مطالعه نقشه قاجاری به همراه جانمایی فضاهای سیاسی، مذهبی و اقتصادی مهر تأییدی بر نتایج تحقیق می‌زند (تصویر ۷).

تصویر ۶. مقایسه تغییرات ساختار فضایی شهر تبریز از اوایل تا اواخر قاجار. اقتباس: نگارنده.

تصویر ۷. نقشه بازسازی شده شهر تبریز در دوره قاجار و انطباق آن با وضعیت موجود. مأخذ: بلیلان اصل، ۱۳۹۴: ۱۱.

پی‌نوشت‌ها

۱. میرزا حسن زنونزی، زیاض الجنه، نسخه خطی، کتابخانه ملی تبریز.
۲. لازم به ذکر است که یکی از مهم‌ترین اسناد تصویری این تحقیق مینیاتور ترسیم شده از شهر تبریز در کتاب بیان منازل سفر عراقین نصح افندی به سال ۹۴۰ ه.ق/ ۱۵۳۳ م. است.
۳. جهت دستیابی به نتایج دقیق‌تر، سفرنامه‌ها در این تحقیق به زبان‌های اصلی مطالعه شده‌اند.
۴. در سایه تحقیقات جدید معلوم شده نام این تاجر ونیزی فرانسیسکو رومانو بوده است (Aubin, 1995: 247-259).
۵. بابا عبدالرحمن نام عارفی از شام در دوره قراقویونلو و آق قویونلو بوده که چون به تبریز تشریف آورده در زمان سلطان حسن دولتخانه کهنه به مشارالیه تفویض شده است (کربلایی، ۱۳۴۹: ۴۷۰).
۶. مطراق برگرفته از مطرق عربی، چماقی عمود مانند، پوشیده با چرم بوده است. مطراقبازی از بازی‌های ورزشی و ورزش‌های رزمی متداول در عثمانی بوده است.
۷. مکتب نگارگری استانبول در نیمه دوم سده نهم هجری و نیمه اول سده دهم هجری از سوی هنرمندان ایرانی و نیز هنرمندان ایتالیایی به ویژه ونیزی تحت تأثیر قرار گرفت (آزند، ۱۳۸۹: ۳۷).
۸. Yurdaydin, Huseyin G.
۹. Albert Gabriel
۱۰. Walter Denni
۱۱. Franz Taeschener
۱۲. Norman G. Johnston
۱۳. Tukul
۱۴. برای اطلاعات بیشتر به طرح پژوهشی انجام یافته توسط نگارنده در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز تحت عنوان «بازسازی نقشه شهر تبریز در دوره صفوی براساس مینیاتور مطراقچی با استناد بر مستندات تاریخی» به سال ۱۳۹۲ مراجعه کنید.
۱۵. باز ترسیم نقشه قاجاری در طرح پژوهشی انجام یافته توسط نگارنده در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز تحت عنوان «بررسی عوامل تأثیرگذار در سازمان‌دهی فضائی عناصر معماری و شهری تبریز با تأکید بر نقشه دارالسلطنه قراجه‌داغی ۱۲۹۷ ه.ق» در سال ۱۳۸۷ صورت پذیرفته است.
۱۶. Giovan Maria Angiolello
۱۷. Alessandri
۱۸. هر خطوه معادل یک ذراع و نصف ذراع برابر با ۱۵۶ سانتی‌متر است (دهخدا)
۱۹. کریاس : دربار پادشاهان و امراء و اعیان را گویند. خلوت‌خانه سلاطین و امراء، محوطه درون سرا (دهخدا)
۲۰. در نقاشی شاردن به عصری به نام Royal Magazin به زبان فرانسوی به معنی بازار یا مغازه سلطنتی اشاره شده است.
۲۱. همان دولتخانه کهن که از زمان اوزون حسن آق قویونلو به بزرگان عرفا واگذار شد.

فهرست منابع

- اسکندر بیگ ترکمان منشی. ۱۳۶۳. *عالم‌آرای عباسی* (۱۰۲۵ ه.ق.). به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آزند، یعقوب. ۱۳۸۹. تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استامبول. نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، (۴۱): ۳۸-۳۳.
- اولیا چلبی. ۱۳۱۴. *اولیا چلبی سیاحتنامه سی*. استانبول: مطبعه سی.
- بذرگر، محمدرضا. ۱۳۸۲. *شهرسازی و ساخت اصلی شهر*. شیراز: کوشامهر.
- پاکدامن، بهروز. ۱۳۷۸. *روش طراحی*. مجله معماری و شهرسازی، ۹ (۵۴ و ۵۵).
- پاکزاد، جهان‌شاه. ۱۳۹۰. *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار*. تهران: انتشارات ارمانشهر.
- تاورنیه، جان. ۱۳۳۶. *سفرنامه تاورنیه*. ت: ابوتراب نوری. تجدید نظر کلی و تصحیح: حمید شیرانی. تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- حشری تبریزی، ملا محمد امین. ۱۳۷۱. *روضه اطهار* (۱۰۱۱ ه.ق.). به تصحیح عزیز دولت آبادی. تبریز: انتشارات ستوده.
- حناچی، پیروز و نژاد ابراهیمی سردرود، احد. ۱۳۸۵. بازخوانی میدان صاحب آباد از روی تصاویر شاردن و مطراقچی براساس متون تاریخی. نشریه هنرهای زیبا، (۲۵): ۴۴-۳۵.
- دیزانی، احسان. ۱۳۹۳. تبیین سیر تکامل الگوی میدان شاه در پایتخت‌های صفوی ایران. نشریه هویت شهر، ۸ (۱۷): ۸۶-۷۷.
- سعید نیا، احمد. ۱۳۸۴. *کتاب سبز شهرداری‌ها*. جلد اول. شهرسازی. تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
- امیری، منوچهر. ۱۳۴۹. *سفرنامه ونیزیان در ایران*. ت: منوچهر امیری. تهران: انتشارات خوارزمی.
- سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۷۶. *تبریز خشتی استوار در معماری ایران*. ویراسته سیامک افشار، چاپ اول. تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان. ۱۳۳۵. *سیاحتنامه شاردن*. ج ۲. ت: محمد عباسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عمرانی، بهروز و اسمعیلی سنگری، حسین. ۱۳۸۵. *بافت تاریخی شهر تبریز*. تهران: نشر میراث کتاب.
- عمرانی، بهروز و امینیان، محمد. ۱۳۸۶. گمانه‌زنی در میدان صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه. *مجله علمی-پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ۲ (۵۰): ۱۱۸-۹۱.

- فروتن، منوچهر. ۱۳۸۸. تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی. نشریه هویت شهر، ۳ (۴): ۹۵-۱۰۶.
- کاتب چلبی. ۱۰۴۵ ق. جهان‌نما. نسخه ترکی. حواشی توسط ابراهیم متفرکا. تهران: چاپخانه امیری.
- کارری، جیملی. ۱۳۴۸. سفرنامه کارری. ت: عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کارنگ، عبدالعلی. ۱۳۵۱. آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان. ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی.
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین. ۱۳۴۴. روضات الجنان و جنات الجنان. تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرایی. ج ۱. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- منصور، امیر. ۱۳۷۶. بررسی تحولات معماری و شهر کرمان. رساله دکتری معماری. دانشگاه سوربن، پاریس.
- منصور، امیر. ۱۳۸۶. دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی قبل و بعد از اسلام. مجله باغ نظر، (۷): ۴۹-۶۰.
- مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب. ۱۳۸۰. نقشه دارالسلطنه قراجه‌داعی. تهران: انتشارات مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- یحیی ذکاء. ۱۳۵۹. زمین لرزه‌های تبریز. تبریز: چاپخانه کاویان.

References list

- Alexandra, G. (2013). *Rethinking Visual Narratives from Asia, Intercultural & Comparative perspectives*, chapter5. Yoncakosebayerkan, translating text into image: BeyaniMenazil, an illustrated Ottoman Manuscript, the university of Hong Kong. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Aubin, J. P. (1995). Chroniquesperesanes et relations italiennes, Notes sur les sources narratives du regnede shah Esmailier. *Studia Iranica*, 24: 247-259.
- Gabriel, A. (1928). Etapesd'uneCampagnedans les deuxIrakd'apre sun manuscript Turc du XVIeslecle in: Syria Tome 9. *Fascicule*, (4): 53-55.
- Yurdaydin, H.G. (1976). *Beyan-i Menazil-i Seferi Irakeyn-i Sultan Suleymanm*. Ankara University: Faculty of Ilahiyat.
- Sattarzadeh, D. & Balilan Asl, L. (2013). Review Drawn Miniature of Tabriz City by Nasuh in 16th century. *International Journal of Architecture and Urban Development*, 3 (3): 75-82.
- Taeschener, F. (1956). The Itinerary of the first Persian Campaign of Sultan Suleyman, 1534-36, According to Nasuh al-Matraki, Imago Mundi. *The International Journal for the History of Cartography*, 13 (1): 53-55.
- Tukel, U. (1990). Beyan-i Menazil in Resim Dili: BirYapisaGozumleme. ph.D. Thesis. Istanbul Universitesi: SosyalBilimler. Istanbul.
- Walter, B. D. (1970). A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul. *ARS Orientalis*, (8): 49-63.